

Rozpaky nad Vopěnkovými *Meditacemi o základech vědy*

Jaroslav Peregrin

V kontextu české filosofie, kde není nouze o vzdělané a chytré lidi, ale kde se to nijak nehemží skutečnými individualitami, představuje Petr Vopěnka zcela zvláštní případ. Je matematik nejenom vzděláním, ale v matematice i leccos dokázal. Jeho knihy o filosofii matematiky, zejména jeho tetralogie *Rozprav s geometrií*¹, jsou velice vyhraněné: Vopěnka v nich předkládá svůj originální obraz a příliš se nestará o to, aby ho konfrontoval s tím, co si o tom myslí jiní. Jak sám připouští, i historické osoby, o kterých ve svých knihách píše, mu slouží spíše jako kompars, na jehož pozadí rozehrává svá barvitá líčení ‚dobrodružství poznání‘.

Vopěnka ve svých knihách protestuje proti tomu, že moderní věda do obrazu světa, který buduje, vůbec nevpustila tak zásadní determinanty našeho přirozeného světa, jakými jsou neostrost či existence horizontu, který činí náš obraz světa v jistém smyslu ‚nehomogenní‘. Proti tomu se samozřejmě nabízí námitka, že to je v podstatě věci, že *vědecký* obraz světa je svou podstatou *ostrý* a *homogenní*. Že chtít po něm, aby byl jiný, pramení pouze z nepochopení jeho povahy a hlavně jeho role: neboť svět vykreslovaný vědou má být světem pouze v metaforickém slova smyslu, je jenom jakýmsi ‚orientačním plánkem‘, který nám má pomoci orientovat se ve světě ‚přirozeném‘. (Tím ovšem nechci říci, že by tohle nepochopení nebylo fakticky dosti rozšířené.)

Vopěnka však ukazuje, že vědu, zejména matematiku, by bylo možné dělat i jinak, než jak se to považuje za víceméně samozřejmé: že je možné vytvořit matematizovaný obraz světa, ze kterého nejsou neostrost či horizont vymety. (I tento obraz si samozřejmě zachovává jistý druh ostrosti a homogenity, která z něj činí něco *kvalitativně* odlišného od přirozeného světa, avšak k přirozenému světu má blíže než ten standardní.) Tento jeho návrh je velice originální a pozoruhodný a je škoda, že mu není věnována větší pozornost a není předmětem soustavnější diskuse, ve které by se ověřila jeho nosnost.

Originalita Vopěnkovy rekonstrukce podstaty a historického vývoje geometrie je také důvodem, že čtenář jeho *Rozpravám* odpustí ne vždy zcela pietní zacházení s historií i některé možná až příliš spekulativní exkurzy. Vopěnkovou hlavní myšlenkou je, že geometrie tvoří svět sám pro sebe, svět, do kterého člověk může (má-li k tomu nadání) vstoupit. Geometrie tedy podle něj není ani abstrakcí z reálného, empirického světa, ani nějakou naší svévolnou formální konstrukcí – geometrie (podobně jako přírodopis) artikuluje, co se děje ve světě, i když nikoli v tom našem hmatatelném, ale v onom zvláštním geometrickém.

Samozřejmě, že když člověk Vopěnkovu knihu dočte, začne přemýšlet, odkud se ten geometrický svět vlastně bere. Na takovou otázku Vopěnka přímo neodpovídal: ti vyvolení, říká, kterým je do něj dáno vstoupit, vědí, o čem mluvím, a těm, kterým to dáno není, to stejně nelze vysvětlit. Dobrá, ale je ten svět *skutečný* v nějakém takovém smyslu, jako ten

¹ Nedávno byla vydána souborně pod názvem *Úhelny kámen evropské vzdělanosti a moci* (Práh, Praha, 2000). Čtvrtou z *Rozprav* jsem recenzoval v *Filosofickém časopise* 45, 1997, 523-526.

hmatatelný? Je někde v našich hlavách, nebo spíše v nějakém platónském nebi? A jak to přijde, že se nám 'otevře'?

Těmto otázká se Vopěnka pokouší poněkud vyjít vstříc ve své dosud poslední knize, *Meditace o základech vědy* (Práh, Praha, 2001). V ní začíná od karteziánského-husserlovského bodu, ve kterém počítáme pouze s tím, co je nám bezprostředně dáno: jevy. V první kapitole se pokouší ukázat, kudy vede cesta od jevové skutečnosti k našim předvědeckým a vědeckým teoriím světa. V následující kapitole pak rozehrává své parádní téma zrodu a vývoje evropské vědy, od zrodu geometrie až po novověkou matematizovanou přírodovědu (viděnou zejména Husserlovou optikou). Ve třetí kapitole rekapituluje svůj nesouhlas s tím, že vědecké poznání zcela ignoruje jev obzoru, který je jinak zásadní determinantou podoby, kterou pro nás svět má; a naznačuje, jak by bylo možné obzor do matematiky dostat. Další kapitoly se pak věnují zejména problematice nekonečna a jevu neostrosti, které jsou podle autora pro naše předvědecké i vědecké pojmání světa klíčové. Vopěnka se postupně propracovává k matematickému aparátu, který je podle něj schopen reflektovat náš v zásadě neostrý a pohyblivým obzorem ohraničený svět adekvátnějším způsobem, než jak to činí 'standardně matematizovaná' věda. Nakonec, v poslední kapitole, přidává i časový rozměr.

Rád bych se zde pozastavil zejména nad první kapitolou knihy, ve které se Vopěnka pouští - alespoň na první pohled - do onoho husserlovského podniku, v jehož rámci se od „spleti jevů“, do které jsme „vrženi“, snaží propracovat až k naší vědě. Musím ovšem říci, že podle mého názoru se mu to ne zcela daří. (Není bez zajímavosti porovnávat Vopěnkův přístup s Quinovou nedávno v češtině vydanou knihou², která sleduje podobný cíl, ale ubírá se cestami velice odlišnými od té Vopěnkovy.) Čteme-li totiž Vopěnků tak, že sleduje podobný cíl jako Husserl v *Karteziánských meditacích* či Quine své knize - to jest ukázat, jak se náš rozum propracovává od pre-pojmové zkušenosti k sofistickovaným teoriím světa -, narážíme hned od počátku na některé nesrovnalosti.

Vopěnka říká, že jsme uvrženi do spleti jevů (11) a vypracováváme jejich „výklady“ (12), které spočívají v tom, že se jeden jev vyloží jakožto jiný jev. „Tak například jistý právě sledovaný jev si vyloží jako běžícího člověka ... běžícího člověka si mohu vyložit jako sportovce, ale také jako opozdilce a dokonce jako zloděje“ (tam.). Výklad, o kterém Vopěnka hovoří, tedy spočívá v propojení mezi nějakým, zřejmě pozorovaným jevem a „jevem sportovce“. Pak ovšem musí být povaha těchto dvou „jevů“ velice odlišná. Vopěnkův „výklad jevu jakožto sportovce“ se totiž zdá být tím, co bychom obvyčejnějším jazykem vyjádřili jako *poznání (nebo uvědomění si) toho, že co vidíme, je sportovec*. Z tohoto hlediska ale Vopěnkův „jev sportovce“ velice připomíná to, co bychom tradičnější terminologií nazvali *pojmem*, a příslušným „výkladem“ by pak bylo podřazení jevu pod něj.

Jestliže by ale měly mezi jevy, do kterých jsme „vrženi“, patřit už i pojmy, pak bychom tento popis mohli těžko číst jako cestu od pre-pojmové k pojmově artikulované skutečnosti.

² Quine, W.V.O.: *Od stimulu k vědě*, Filosofia, Praha, 2002.

Navíc o několik stránek dál definuje Vopěnka pojem zcela jinak: pojem je podle něj „propojení názvu s jevem“ nebo „propojení jevu do myšlení skrze název“. To ovšem vyvolává spoustu dalších otázek. Co se tu myslí „názvem“? Předpokládá se, že abych mohl „propojit jev do myšlení“, potřebuji k tomu už jazyk, nebo že prostřednictvím takových propojení jazyk ‚vyrábím‘? Říká-li Vopěnka, že „jev silné upravené vozovky je v myšlení zastoupen názvem ‚silnice‘“, znamená to, že abych mohl tento jev myslet, potřebuji k tomu již slovo ‚silnice“ s jeho běžným významem, nebo že mu tím, že ho nechávám příslušný jev zastupovat, naopak jeho význam *uděluji*?

Ani jedna z těchto alternativ se mi nezdá být atraktivní. V prvním případě by myšlení předpokládalo jazyk; pak by se ale těžiště celého problému ‚artikulace skutečnosti‘ přenášelo na konstituci jazyka, o které ale Vopěnka neříká vůbec nic. Ta druhá by vedla k tak extrémní variantě ‚soukromého jazyka‘, jakou myslím dnes již v důsledku Wittgensteinových analýz nepovažuje za rozumnou prakticky nikdo z těch, kdo se jazykem seriózně zabývají.

Na straně 13 pak Vopěnka říká, že ve „spleti jevů“ jsou obsaženy „světy“, neboli „shluky jevů, které lze vykládat jako jednodité (a svým způsobem i svébytné) celky, vydávající se za nosné sloupy veškeré spleti jevů“. Věda je pak podle něj „vědění o těchto světech“. Z toho se ovšem zdá vyplývat, že například i geometrický svět je „shlukem jevů“, který je součástí „spleti jevů“ (geometrie je přece součástí vědy a jejím předmětem je právě geometrický svět). Avšak pak máme, jak se zdá, opět dvě vesměs problematické možnosti: buďto musíme Vopěnkův termín „jev“ interpretovat tak široce, že ztratí téměř jakýkoli netriviální obsah (budou pod něj spadat nejen vjemy a pojmy, ale už i geometrické útvary a tím pádem bůhvíco ještě); nebo se musíme smířit s tím, že geometrický svět je skutečně nějak přítomen v jevové skutečnosti, což je empiristická představa, od které se Vopěnka v *Rozpravách*, jak se zdá, vehementně distancuje.

Další etapa na cestě od „spleti jevů“ k teoriím je podle Vopěnkovy charakterizována tím, že „některé jevy vykládám jako jedince“ (20), z těchto jedinců pak odkládáním vlastností vyrábím „vyprázdněné věšáky“ (22), které pak používám k tomu „vykládal svět jako společenství objektů“ (23). Tímto způsobem pak podle něj také vzniká abstraktní matematika (tím se zřejmě myslí zejména teorie množin a univerzální algebra), protože „vykládání světa jako společenství objektů“ není ničím jiným než viděním světa prismatem nějaké matematické struktury³. (Tyto úvahy pak Vopěnka dále rozvádí zejména v kapitole 3.)

Tento výklad se mi nezdá být neproblematický. Ve Vopěnkově podání to totiž vypadá tak, jako bychom abstraktní matematiku abstrahovali ze smyslové reality (a to tak, že ‚věšáky‘, které tuto realitu tvoří, očistíme od vlastností, které na nich visí). Kdyby tomu ale bylo takto, byly by byly výroky matematiky svou podstatou empirickými zobecněními - a to si Vopěnka jistě nemyslí. Problém je však v tom, že neabstrahujeme-li struktury abstraktní matematiky nějak z empirie, pak opět čelíme otázce, odkud se takové struktury berou.

Poněkud těžko srozumitelné se mi zdají i Vopěnkovy Heideggerem inspirované úvahy o pojmu pravdy. „Pravda je,“ říká, „odkrytím či osvětlením skrytého v jeho neporušené

³ Jak jsem to já nazval na jiném místě (viz moje kniha *Význam a struktura*, Oikoymenh, Praha, §8.4).

zjevnosti, vedeným svobodnou vůlí přiklonit se k tomu, co je⁴ (netoliko osvětleno) a od čeho nás nepravdy odklánějí.“ (28) Představuji si, že stojím s někým u okna, za kterým prší a říkám: „Prší.“ Zdá se mi nepochybné, že říkám pravdu. A současně se mi zdá zřejmé, že nic neodkrývám, protože to, že prší já i můj posluchač dobře vidíme. Na druhé straně si představuji, že před člověkem, který netuší, že venku prší, vytáhnu žaluzie a ukážu mu proudy vody za oknem: tady se mi zdá zřejmé, že jde o „odkrytí či osvětlení skrytého“, avšak nikoli o pravdu, protože zde není nic, žádný výrok, co by mohlo být či nebýt pravdivé⁵.

Vopěnka dále říká, že „každé odkrytí je i zakrytím“ (29); a z toho se zdá nevyhnutelně plynout, že každá pravda je svým způsobem nepravda a nezbytným důsledkem se tedy zdá být nějaká forma relativismu. Vopěnka však konstatuje, že z jeho úvah „neplyne, že žádná pravda jako taková není“, protože „kdyby byly toliko pravdy relativní, pak i toto tvrzení by při některém pohledu zachycovalo nepravdu, takže ti, kdo ho zastávají, tím vlastně na sebe prozrazují, že tento pohled nedovedou zaujmout, že je jim tímto tvrzením zakryt, a jsou tedy na scestí.“ (tamt.) To ovšem vypadá prostě jako *reductio ad absurdum* autorova pojetí pravdy.

Zdá se mi tedy, že ač i tato Vopěnkova kniha obsahuje nemálo zajímavých myšlenek (i když ve většině případů to jsou myšlenky, které byly již tak či onak probírány v jiných Vopěnkových knihách), přesouvá se v ní autor na úroveň, na které již poněkud ztrácí půdu pod nohama. Zdá se mi, že jeho úvahy o „povstávání světů ze spleti jevů“ a o zrodu vědy jakožto „vědění o těchto světech“ mnohem více otázek vyvolávají, než jich zodpovídají.

Jak už jsem konstatoval, má Vopěnka zřejmě pocit, že filosofie je velice individualistickou záležitostí, u které příliš nejde o to, co si kdo jiný o daných tématech myslí. Domnívám se, že tak tomu není a že Vopěnka tento názor zastává ke své škodě. Filosofie sice jistě není kumulativní do té míry jako věda, i v ní však, zdá se mi, platí to, co jednou řekl Werner Heisenberg o *odbornosti*: odborník je ten, kdo zná již odhalené slepé uličky daného oboru a umí se jim proto vyhnout.

Zdá se mi také, že Vopěnkovu textu neprospívá ani oscilováním mezi střízlivě věcným a apokalyptickým tónem, ke kterému čas od času sklouzává: „Zrůdné zneužití pyšné moci vědy,“ říká například na str. 50, „jdoucí pohříchu v jejich záměrech zmocnit se všeho dosud nepoznaného, pak spočívá v úsilí zmocnit se i mysli lidí. Ne tím, že se s nimi o jejich představy a myšlenky podělíme, ale tím, že je lidem z mysli odloudíme a jejich obrazotvornost plně zaujmeme různými světskými lákadly.“ Já bych řekl, že lidská snaha poznat vše nepoznané je prostě jednou z přirozených determinant člověka; a není mi jasné, jak věda souvisí se světskými lákadly (snad tak, že se vědci podílejí na vývoji televize či

⁴ Tady, zdá se, ovšem autorovi vypadlo nějaké slovo?

⁵ Já samozřejmě vím, že Heideggerovi šlo o pravdu v poněkud jiném smyslu; avšak Vopěnka se, zdá se mi, pohybuje v kontextu, ve kterém je moje prostoduchá námitka na místě. Navíc mám pocit, že hovoří-li se u Heideggera o „odkrývání“, nejde o odkrývání toho, co je příslušnou pravdou konstatováno, ale odkrývání jistého prostoru následných možností. Ale nerad bych předstíral, že Heideggerovi skutečně rozumím.

coca-coly?). Ano, vědci někdy nebo často propadají různým formám ‚fachidiocie‘, ve kterých nejsou schopni vidět a uznat nic z toho, co se nevejde do pojmového rámce aktuálně vyznávaného jejich oborem; a někdy také nejsou ochotni nebo schopni reflektovat, jaké důsledky jejich objevy mají a či mohou mít. Mám však pocit, že existuje i nemálo takových, kteří nad tím, co dělají, potřebný nadhled mají.